
ENRIC GUINOT RODRÍGUEZ

**EL REPOBLAMENT ARAGONÉS:
COLONITZACIÓ I LLENGÜES
(SEGLES XII-XIII)**

Els darrers anys s'ha escrit molt i encara s'ha polemitzat més sobre els orígens dels repobladors medievals que fundaren el Regne de València a mitjan segle XIII, així com sobre les llengües que portaren amb ells.

Més enllà dels debats sociopolítics que s'han donat, és evident que el tema té una visió estrictament acadèmica. Aquell procés de colonització medieval del País Valencià ha estat i és valorat per historiadors i filòlegs com el punt de partida del poble valencià actual i també com el moment de difusió del català cap a aquestes terres; així doncs, com l'origen del valencià que parlem actualment.

Una resposta històrica a aqueixos debats ha estat la passada edició que hem fet del llibre *Els fundadors del Regne de València* (València, 1999), una obra que ha recollit sistemàticament el testimoni individual del nom i cognom de milers i milers de colons que emigraren a aquestes terres valencianes durant els segles XIII i XIV. L'anàlisi sistemàtica dels dos models antroponímics estàndard existents per separat a Catalunya i Aragó durant aquells temps ens va permetre comparar-los amb els llistats d'antroponims de més d'un centenar de pobles valencians repoblats per cristians durant els primers cent cinquanta anys després de la conquesta, entre el 1238 i el 1400 aproximadament. Els resultats són les conclusions aportades en aqueix llibre i que, en la nostra opinió, permeten demostrar de forma categòrica i contundent l'existència d'un repoblament majoritàriament català durant aquelles primeres generacions, el qual

és l'origen dels nostres pobles, de la nostra gent, de la nostra cultura i de la nostra llengua.

Al mateix temps, l'anàlisi feta sobre el procés de repoblament cristià i colonització feudal del segle XIII ens ha permès plantejar amb major detall tota una sèrie de matisacions o fins i tot canvis significatius en la visió que havia dominat la historiografia sobre com i de quina manera s'havia produït la instal·lació dels colons aragonesos i catalans en el nostre país. Potser un poc agosaradament fins i tot hem parlat de desmuntar mites, com ara el del dualisme catalans-aragonesos, costa-interior del país, burgesia urbana *versus* feudalisme rural. O, almenys, centrar històricament el significat d'aqueixos conceptes socials.

Així doncs, en aquestes pàgines, voldríem reflexionar un poc més sobre aquestes noves aportacions quant al procés de colonització del segle XIII i principis del XIV i, més concretament, sobre dos aspectes: un primer de més general referent al context ideològic en què es bastiren les idees sobre el repoblament medieval durant bona part del segle XX; en segon lloc, sobre els trets principals de la participació aragonesa en el repoblament valencià.

EL CONTEXT TRADICIONAL DE LES EXPLICACIONS SOBRE EL REPOBLAMENT

Les explicacions dominants durant la major part del segle XX sobre allò que era anomenat la reconquesta i el repoblament medieval en la Península Ibèrica, tant en l'àmbit espanyol en general com en l'àmbit català, han coincidit molt sensiblement en la visió general del procés històric. Ha estat habitual presentar les conquestes cristianes sobre al-Andalus i la consegüent colonització feudal com un procés lineal i predeterminat de la història medieval, bé siga titulada història d'Espanya, de Castella, de Catalunya o de la Corona d'Aragó.

En aqueix context no és estrany que durant massa temps s'haja valorat la dinàmica d'expansió territorial de les societats feudals en una mena d'ajust de comptes pel qual la societat *superior*, la pertanyent a la cultura cristiana, *vertadera*, indefectiblement va complir la seua missió: l'expulsió dels sarraïns –estrany, forasters i de religió falsa–, del solar patri de l'Espanya medieval. Que en aqueix context no hi haguera una Espanya sinó fins a quatre o cinc regnes distints segons els períodes (Castella, Lleó, Portugal, Navarra i la Corona d'Aragó), no deixava de ser una qüestió menor. Evidentment no totes les explicacions sobre aquell procés d'expansió medieval són tan directes en el seu vocabulari, però lamentablement sí que està relativament estesa la visió «predestinada» de tot ell.

Els darrers anys les coses han canviat només relativament. En certs àmbits acadèmics i investigadors ha anat obrint-se pas una interpretació molt més flexible i no essencialista sobre el que es qualifica com procés d'expansió de la societat feudal. Un

procés que no té una direcció unívoca sobre al-Andalus, sinó que també té lloc contra els altres regnes i territoris cristians feudals veïns, causa d'una multitud de guerres tant a Castella com a Aragó o Catalunya, o té una repercussió més coneguda com ara l'anomenada expansió feudal catalana sobre Occitània durant el segle XII. A més a més, aqueixa dinàmica interna del sistema feudal d'expansió territorial presenta diferències notables entre unes èpoques i altres; com hauria de ser lògic, no hi hagué una visió predeterminada d'«anem al sud». Com a norma general no va existir un concepte de «reconquesta» entre la major part de la societat medieval i això explica a bastament la realitat dels comportaments, contradiccions i conflictes produïts durant els segles XI a XIII en els regnes cristians respectius. No cal insistir més, doncs, en el caràcter marcadament ideològic que ha tingut l'explicació de la «reconquesta y repoblación» medievals per part de la historiografia espanyola durant molts anys, i, també, per bona part de la historiografia catalana.

A més a més, i amb certes matisacions, podrien traslladar-se bona part de les anteriors observacions a les visions que han existit més estrictament sobre el repoblament i la colonització del País Valencià medieval i sobre l'arribada de catalans i aragonesos.

Primer de tot, podríem recordar que la conquesta jaumina del País Valencià no va ser fruit de la casualitat ni de la gran visió històrica d'un estrateg magnífic, sinó una etapa més en una dinàmica de llarga durada que s'havia encetat en tots els països europeus a partir del segle XI. Això és, l'expansió territorial dels regnes feudals no va donar-se exclusivament en la Corona d'Aragó ni tampoc en aquells regnes cristians situats a la Península Ibèrica. Durant els segles de l'expansió de l'XI al XIII, multitud de petites entitats polítiques feudals arreu de l'Europa occidental encetaren un procés violent, bèl·lic, de creixement territorial sobre els seus veïns, normalment tan cristians com ells mateixos, fent que es multiplicaren les guerres feudals arreu del continent.

Açò vol dir que hi hagué emigracions en moltes direccions, la qual cosa no vol dir en qualsevol direcció, i que les dinàmiques de moviment de la població foren periòdiques i més usuals del que se sol pensar.

D'altra banda, durant molts anys ha perdurat la idea de l'existència d'un dualisme repoblador bàsic que hauria marcat la història dels valencians des dels temps de la conquesta de Jaume I—catalans enfront d'aragonesos—, i això, a més a més, fins al nostre segle.

El diferent origen dels repobladors del segle XIII hauria generat un País Valencià dividit en dos, on els repobladors catalans s'haurien assentat a les ciutats i la zona costanera en general, construint-ne una societat més liberal, burgesa i comercial, enfront d'un interior repoblat pels aragonesos i sotmés als poders feudals de la noblesa d'aquell origen. A partir d'aquestes idees-força, ha anat elaborant-se tot d'un conjunt d'explicacions sobre els principals esdeveniments i conflictes que s'haurien produït des de la formació foral del regne medieval, passant pels grans moments de crisi social com ara la Guerra de la Unió o les Germanies i fins a la Guerra de Successió.

Cal remuntar-se a principis dels anys 60 per a trobar els treballs històrics que avalarien aqueixa afirmació. Sens dubte l'obra de Joan Fuster i també les contemporànies de Manuel Sanchis Guarner i Joan Reglà, molt probablement tots ells bevent en les investigacions de Miguel Gual Camarena de finals dels anys 50. Aquest darrer autor va publicar diversos treballs sobre els furs usats en les cartes de poblament del segle XIII, fur de València *versus* fur d'Aragó o de Saragossa, i la distribució geogràfica aproximada d'ambdós textos forals el va portar a dibuixar una divisió territorial aproximada entre les comarques interiors de Castelló i un poc les de València, enfront de les comarques costaneres, especialment l'Horta de València, on s'hi va generalitzar ràpidament la concessió del fur valencià.

Pensem que aquesta dualitat foral va ser convertida en algun moment en una dualitat d'òrgens, de procedències i d'arrelament. La constatació contemporània que era a part de les comarques d'interior on s'hi parlava castellà, mentre que el país valencianoparlant era sempre el situat a les comarques costaneres, d'alguna manera va ser lligada a aquella dualitat foral. Molt probablement rau en això l'origen del repoblament dual del nou regne de València: els catalans repoblaren la costa, on s'havia de parlar català, i els aragonesos l'interior, on s'havia de parlar el castellà.

Els nostres estudis han posat en evidència una situació molt diferent. El repoblament del País Valencià va ser mixt a totes i cadascuna de les comarques valencianes. A tots i cadascun dels pobles més importants i més grans arribaren gentes d'arreu, de pràcticament totes i cadascuna de les comarques catalanes i aragoneses, si bé amb un tret fonamental i decisiu per les seues conseqüències: en proporcions distintes, amb majories i minories que decantaren el parlar de cada zona i comarca en una direcció o una altra. D'altra banda, el fenomen immigrador del segle XIII no va ser exclusivament intern a les fronteres del Regne de València fundat per Jaume I l'any 1240. També va donar-se a les comarques del Baix Ebre i Tortosa, a tota la part meridional de la província de Terol, a l'actual província de Múrcia i, és clar, a les Illes Balears. A cadascun d'aqueixos espais hi hagué immigració de catalans i aragonesos, contacte de llengües i decantaments en una direcció o una altra, segons les proporcions dels colons.

ELS ARAGONESOS EN EL REPOBLAMENT VALENCIÀ

Feta aqueixa observació general, sí que podem seguidament aportar alguns aspectes més sobre com es va produir l'emigració de població aragonesa vers les terres valencianes i quines conseqüències va poder implicar. Bàsicament, d'aragonesos, en trobem arreu de totes les comarques valencianes repoblades durant el segle XIII. Hi ha, però, un espai on la seua presència va ser molt minoritària durant aquells temps: es tracta de les comarques de la Plana de Castelló, l'Alt i Baix Maestrat i els Ports de Morella.

A partir dels estudis antroponímics que hem dut a terme, pensem que durant l'època baixmedieval hi hagué una mitjana del 10-15% de repobladors aragonesos en aquestes

comarques, més reduïda com més al nord. La raó fonamental es troba en les rutes dominants dels emigrants: els repobladors catalans baixaren al país seguint la costa, bé per via marítima, bé per via terrestre, mentre que els aragonesos, d'acord amb la geografia de l'actual província de Terol, baixaren fonamentalment per la ruta existent almenys des de temps islàmics: Saragossa, Daroca, Terol, Sogorb i Morvedre (Sagunt). A partir d'aquesta darrera ciutat el moviment natural era i va ser vers el sud, cap a la ciutat i horta de València i ja seguint l'eix vertebrador de les comunicacions que era la ruta cap a Alzira, Xàtiva, Ontinyent, etc.

Evidentment parlem de moviments majoritaris, la qual cosa no exclou moviments menors de població aragonesa, i especialment castellana, al llarg de tota la frontera occidental del regne: els límits històrics de les actuals províncies de Conca i Albacete amb les comarques valencianes veïnes com a via de penetració. El que va ser molt minoritari fou el moviment de població des del sud cap al nord, la qual cosa no impedeix que puntualment fóra protagonitzat per famílies concretes.

Aqueixa emigració fixa la ruta bàsica al llarg del riu Palància, i sembla confirmar aquesta valoració el fet que són aquesta comarca al voltant de Sogorb i Xèrica, i les veïnes de l'Alt Millars i els Serrans, les que protagonitzaren la colonització absolutament majoritària d'aragonesos. En els nostres estudis hem valorat nivells de més del 90% dels cognoms medievals com d'origen aragonés, amb casos puntuals de navarresos i castellans, la qual cosa entenem com absolutament raonable donat que es tracta de l'espai geogràfic veí i immediat al gran territori del *Concejo* de Terol. De fet, hem analitzat els cognoms dels veïns de Terol a mitjan segle XIV, i la seua antroponímia és pràcticament semblant a la de viles com ara les esmentades de Sogorb, Xèrica o Alpont.

Quant a la presència d'aragonesos repobladors a les comarques centrals i meridionals valencianes, pensem que hi ha algunes característiques a recordar sobre la seua distribució i conseqüències. Una primera és que la seua representativitat va ser notable, si bé minoritària com ja s'ha dit; els tants per cent varien segons comarques, però en alguns pobles de l'Horta de València hem trobat nivells del 40% i fins i tot puntualment del 50% de cognoms d'origen aragonés ja en el segle XIV, com en el cas de Torrent o Xirivella.

També a la Costera, la Vall d'Albaida i part del Comtat podríem parlar d'una presència que pot ser raonablement d'un terç de les famílies, la qual cosa vol dir que es tracta d'uns contingents suficients per a produir fenòmens d'anivellament lingüístic amb els seus conveïns d'origen català durant les primeres generacions.

En canvi, tant a la Ciutat de València com a les comarques costaneres (la Ribera, la Safor i la Marina Alta), en la nostra opinió la presència de repobladors aragonesos va ser quantitativament més reduïda en època medieval, i és especialment cridaner el cas del patriciat urbà de València. Hem calculat per a la primera meitat del segle XIV, als cent anys de la conquesta, una representació aragonesa inferior al 10% dels ciutadans i participants en les eleccions de consellers de les parròquies i gremis de la ciutat, la qual cosa sens dubte tingué les seues conseqüències socials en aquells temps. El patriciat burgés i mercantil prengué molt prompte un caràcter socialment coherent

i homogeni, amb possibilitat d'actuar amb una veu i plantejant-se una veritable visió de la societat i del seu món.

Una darrera observació és que les nostres valoracions són raonables per als temps de la construcció del país i de la societat valenciana, per als primers cent cinquanta anys posteriors a la conquesta de Jaume I, però que després, segons èpoques, tornà a haver-hi moviments d'emigració alguns d'ells significatius per al conjunt de la població valenciana.

És aqueixa la raó per la qual no hem documentat per als segles XIII-XIV molts cognoms que hui en dia considerem antics i habituals dels valencians, i sens dubte poden ser-ho, però posteriors al segle XV.

SOBREL'ORIGENDELSREPOBLADORSARAGONESOS

Un segon aspecte no gens banal sobre la qüestió de la participació dels aragonesos en el repoblament valencià medieval és qui eren aquelles persones. Els límits tradicionals entre Catalunya i Aragó anaren definint-se, conflictivament, al llarg del segle XIII i és raonable dubtar de vegades sobre l'adscripció de certes comarques entre el Cinca i el Segre.

Però no es tracta d'adjudicar orígens nacionals estrictes a la gent procedent de comarques frontereres ni de bon tros, sinó de definir les llengües parlades per aqueixos aragonesos que emigraven al País Valencià.

Durant els segles XIII i XIV el regne d'Aragó no era homogeni lingüísticament sinó que poden dibuixar-s'hi, almenys, dos grans espais. Una zona majoritària entre la Vall de l'Ebre i els límits amb València, que comprén bàsicament les actuals províncies de Saragossa i Terol, i on des del segle XII o XIII, segons va anar avançant la conquesta cristiana, es parla castellà. La raó és que el repoblament d'aquestes terres va ser mixt, amb aragonesos que baixaren del Pirineu, però amb un pes –que considerem majoritari– de castellans que baixen en diagonal per la ruta més factible, la pròpia Vall de l'Ebre: castellans de la Rioja, de Burgos i de Sòria, de les terres altes de Santander, bascos i navarresos. Un conjunt divers, segur que amb accents variats i que coincideixen en un contacte de llengües a les terres turolenques a finals del segle XII i principis del XIII.

D'altra banda, tenim la franja pirinenca, l'Aragó històric, més menut en superfície que no l'espai anterior, i que podem situar en un triangle tendent a coincidir amb l'actual província d'Osca, que limita per la seua cara més ampla amb les terres de Lleida. Els lingüistes han atribuït a aquest espai l'existència de la llengua aragonesa, tot i que caldria valorar quin component té de la llengua romànica parlada per les comunitats rurals del Pirineu i quina part de confluència i anivellament amb l'occità parlat per la importantíssima emigració –els francs de les fonts documentals i dels historiadors aragonesos– que es va donar durant els segles XI i XII sobre aquest Aragó primitiu. Només a tall d'informació, la ciutat de Jaca, la capital urbana d'aquest espai, en temps de la

conquesta de València, té una antroponímia del 50% d'origen occità. Així ho prova la llengua en què està escrita la documentació de Jaca durant aquella època.

D'altra banda, existeix l'anomenada «franja d'Aragó» o «franja de Ponent», nom amb el qual s'identifiquen les terres i pobles de l'actual Aragó que parlen català i que es troben situades just a l'orient d'aqueixes terres d'Osca. Doncs bé, tal com ha apuntat algun historiador, hi ha més pobles a l'oest de l'actual frontera lingüística de la Llitera i la Ribagorça que parlaven català, aragonés-català, aragonés-occità o quelcom de semblant en els temps medievals. Açò és evident en els documents locals del segle XIII de poblacions com Monçó, publicats per A. Sesma, i pensem que pot ratificar-se amb els models antroponímics de la Llitera i, especialment, de la Ribagorça del segle XIV. No hi ha diferències en els cognoms dels veïns de la Ribagorça d'aqueixa època baixmedieval, estiguen situats a una o altra banda d'allò que hui en dia es considera frontera lingüística. Si bé cal recordar com els especialistes no fixen una frontera neta en les isoglosses d'aqueixa comarca, a diferència del Matarranya repoblat a les darreries del segle XII i primera meitat del XIII, quasi coetàniament al País Valencià.

Una segona observació sobre l'origen dels aragonesos és que a Aragó la població no es trobava homogèniament distribuïda sobre el seu territori, i això per raons històriques. Cal endinsar-se un poc en la història aragonesa del segle XII per a poder entendre-ho.

A la meseta castellana i a la Vall del Duero, durant el segle XI, s'havia produït una expansió territorial enorme, fruit dels trets físics del territori i de l'adaptació de la petita noblesa i la cavalleria villana a la mobilitat a cavall sobre el país, la qual cosa els havia portat a l'ocupació de Toledo, sobre el riu Tajo, l'any 1085.

Mentrestant, a Catalunya la frontera es trobava en els límits del Baix Penedès i del sud de l'Anoia, però és que el petit regne aragonés encara restava a les darreries del segle XI encaixonat a les valls pirinenques. La primera ciutat situada als afores de les muntanyes, Osca, només va ser ocupada pel rei aragonés l'any 1096. Així doncs, fins als inicis del segle XII, el regne d'Aragó i l'evolució de la seua llengua es va coure en un territori molt reduït.

La primera meitat del segle XII és l'escenari de la gran expansió territorial d'Aragó; en poc més de vint anys la societat feudal aragonesa aconseguí controlar militarment tota la Vall de l'Ebre, des de Calataiud a l'oest fins a Belxit a l'est, passant per la ciutat vertebradora de tot aqueix espai: Saragossa, ocupada l'any 1118. La conseqüència va ser la duplicació de la superfície territorial del regne aragonés en menys d'una generació i l'inici d'una emigració de població autòctona de les valls pirinenques i d'occitans de l'altra banda de la serralada cap a les ciutats i pobles de la frontera del riu Ebre.

Els pobles i terres situats al sud del curs fluvial sols començaren a tenir assentaments puntuals a partir de mitjan segle XII; només cal recordar que la definitiva fundació de Daroca és obra del comte-rei Ramon Berenguer IV, en novembre de 1142, mentre que la d'Alcanýs és de novembre de 1157, i la concessió dels furs de Terol és de 1177, tot

i que el primer assentament és de tres o quatre anys abans. A més a més, i tal com estudiarem en un treball anterior (Guinot 1995), cal valorar l'enorme extensió en quilòmetres quadrats dels termes generals d'aqueixes viles aragoneses durant la segona meitat del segle XII.

En realitat, bona part de l'actual província de Terol, tot i haver estat conquistada pels cristians durant aquelles dècades, va ser repoblada molt superficialment, de tal manera que la densitat de pobles i de gent va ser molt reduïda fins als temps de la conquesta de València per Jaume I. Això vol dir que cap al 1240 el regne d'Aragó concentrava una majoria de la seua població a les valls pirinenques, amb Jaca com a capital, i que la capacitat de les terres de Saragossa i de l'actual província de Terol per a fornir repobladors cap a la València de mitjan segle XIII era molt més reduïda. A més a més, els turolencs de 1240 eren els fills o, com a molt, els néts dels repobladors d'aqueixes terres, la qual cosa vol dir que el seu arrelament i consolidació com a comunitats amb tradicions, llengua i mentalitats eren encara incipients, a diferència de la població que havia baixat des del nord de l'Ebre, i especialment la pirinenca. Evidentment, com en el cas de Tortosa i de tot el Baix Ebre, convindria no oblidar això.

Sumant ambdós arguments, densitat demogràfica i diversitat de llengües a l'Aragó del segle XIII, sembla obvi que haurem de matisar les valoracions sobre les conseqüències de la participació aragonesa en el repoblament valencià. En cadascun dels nostres pobles no va ser igual l'impacte en l'anivellament lingüístic si la presència d'aragonesos era majoritària de les terres del Pirineu o bé de les terres de Saragossa i Terol. Tornem a insistir-hi: no es tracta de buscar «nacionalitats» perdudes, ni de transformar aragonesos en catalans –com sí que es va fer en cert moment comptant els repobladors de Lleida del *Llibre del Repartiment* de València com a aragonesos– sinó de constatar les diversitats lingüístiques d'un temps concret, el segle XIII, i d'entendre històricament les seues conseqüències.

També cal observar que, amb la documentació de què disposem, no sembla possible, a curt termini plantejar-se identificacions d'origen més detallades de les que hem construït per mitjans estadístics i tendencials, però potser no cal patir per això. Les observacions lingüístiques que puguem fer a partir dels moviments de població del dos-cents no tindran major valor amb casos aïllats poble per poble quan aquests tenen demografies molt baixes, d'unes poques desenes o, com a molt, pocs centenars de persones. Només amb consideracions comarcals potser puguem deduir-se algunes conclusions més precises, i recorde les peculiaritats apuntades sobre els Ports de Morella i el Maestrat de Castelló. En tot cas, això ja serà qüestió del treball d'altres especialistes.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALVAR, M. (1973-1978) *Estudios sobre el dialecto aragonés*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- CAMARENA MAHIQUES, J. (1966) *Focs i morabatins de Ribagorza (1381-1385)*, València, Anúbar.
- COLOMINA, J., ed. (1995) *Llengües en contacte als regnes de València i Múrcia (segles XIII-XIV)*, Alacant, Universitat d'Alacant.
- CORRAL, J. L. (1983) *Historia de Daroca*, Saragossa.
- FUSTER, J. (1962) *Nosaltres els valencians*, Barcelona, Edicions 62.
- GARGALLO MOYA, A. (1984) *Los orígenes de la Comunidad de Teruel*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 3 vols.
- GÓMEZ CASAÑ, R. (1988) *Aproximación a la historia lingüística del Alto Palancia entre los siglos XIII y XVI*, Sogorb, Ayuntamiento de Segorbe.
- GUINOT, E. (1995) *Els límits del Regne. El procés de formació territorial del País Valencià medieval (1238-1500)*, València, Institut Valencià d'Estudis i Investigació.
- (1999) *Els fundadors del Regne de València*, 2 vols., València, E. Climent editor.
- LACARRA, J. M. (1951) «La repoblación del Valle del Ebro», dins *La Reconquista Española y la repoblación del país*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- (1981) «Los franceses en la reconquista y repoblación del Valle del Ebro en tiempos de Alfonso el Batallador», dins *Colonización, parias, repoblación y otros estudios*, Saragossa, pp. 151-168.
- LEDESMA RUBIO, M. L. (1982) *Morabedí de Teruel y sus aldeas, 1384-1387*, Saragossa, Anúbar.
- MARTÍNEZ SOPENA, P., coord. (1995) *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Santiago/Valladolid, Universidad de Santiago/Universidad de Valladolid.
- PONSODA, J. J. (1996) *El català i l'aragonès en els inicis del Regne de València segons el Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina (1269-1295)*, Alcoi, Marfil.
- POTTIER, B. (1952) «L'évolution de la langue aragonaise à la fin du Moyen Age», *Bulletin Hispanique*, LIV, pp. 184-199.
- RASICO, PH. D. (1989) «L'evolució de la llengua catalana al centre de l'antic Regne de València: conquesta, immigració i canvi fonològic», *Caplletra*, 6, pp. 95-106.
- SANCHIS GUARNER, M. (1967) *La llengua dels valencians*, València, E. Climent editor.
- SESMA, J. A. (1986) «Demografía y sociedad: la población de Monzón en los siglos XIII-XV», *Príncipe de Viana. Homenaje a J. M. Lacarra*, II, pp. 687-710.
- TERRADO PABLO, J. (1991) *La lengua de Teruel a fines de la Edad Media*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses.
- UBIETO ARTETA, A. (1962) «Sobre demografía aragonesa del siglo XII», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, VII, pp. 578-598.

UBIETO ARTETA, A. (1975) *Jaca: documentos municipales, I*, València, Anúbar.

UTRILLA UTRILLA, J.F. (1977) «El monedaje de Huesca de 1284. (Contribución al estudio de la ciudad y sus habitantes.)», *Aragón en la Edad Media*, I, pp. 1-50.